

Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben

I. Fogalmi tisztázás

Ha a címben jelzett témával akarunk foglalkozni, először is tisztáznunk kell, mit értünk lexikalizálódáson, grammatikalizálódáson, illetve frazeológiai egységen. Ez már csak azért is szükséges, mert a szakirodalom mindhárom fogalmat viszonylagosan széles értelemben használja.

A lexikalizálódás terminust többnyire annak a folyamatnak a megnevezésére használják, amelynek során egy nyelvi egység jelentése olyan irányban fejlődik, hogy az új jelentés az eredetiből — az átlagos nyelvhasználó számára — már nem vezethető le, hanem csak megtanulható. Ennek klasszikus példái lehetnek az idiomatikus frazeológiai egységek, mint pl. *megtanít vkit kesztyűbe dudálni* vagy *nem eszik olyan forrón a kását* stb. A lexikalizálódás tehát ebben az értelemben általában a jelentésváltozás (beleértve a grammatikalizálódással együtt járó jelentésváltozást is) megnevezésére szolgál (vö. ASHER, R. E. szerk., *The Encyclopaedia of Language and Linguistics*. 1—10. köt. Oxford—New York—Seoul—Tokyo. Pergamon Press, 1485). Ebben diakrón szempontból rendkívül fontos a demotiváció folyamata.¹

¹ Lektorai véleményében — amelyet ez úton is megköszönök — HORVÁTH KATALIN megjegyzi, hogy szerinte a lexikalizáció nemcsak jelentésváltozás, ugyanis eredményeképpen szó érté-

Grammatikalizálódáson az irodalomban többnyire egy autonóm nyelvi egységnek függő nyelvtani kategóriává degradálódását értik. Ennek során egy autosemantikus (lexikális jelentésű) nyelvelemből szinszemantikus (pusztán grammatikai jelentéssel rendelkező) elem lesz. Ez úgy is megtörténhet, hogy az illető egység fonológiai alakja nem változik, csak kommunikatív szerepe értékelődik át (gondoljunk pl. az angol *go* ige segédigévé degradálódására a *be going to* 'készül, szándékozik' szerkezetben vagy a 'hozzáfog' jelentésű *fog* ige segédigévé válására a jövő idejű igealakokban). Gyakoribb azonban az az eset, hogy egy önálló szóból segédszó (adpozitum), esetleg pusztán affixum keletkezik. Ennek a folyamatnak különböző állomásai, fokozatai lehetnek, de mindegyikben közös, hogy csökken az illető elem szintaktikai önállósága és a más elemektől való megkülönböztetés lehetősége, ezzel egy időben növekszik a más (autonóm) nyelvi egységtől való függősége, gyakran ahhoz való fonetikai alkalmazkodása is: a folyamatnak kísérőjelensége a szegmentális és szuprasegmentális fonológiai jegyek fokozatos eltűnése. A magyarból ide sorolhatjuk például affixumoknak önálló szóból (illetőleg valamely összetétel egyik főeleméből) való keletkezését (*nemzet + ség* → *nemzetség*, *négyszé + szer* → *négyszézer*, *jár + hat* → *járhat*), ragok keletkezését névutókból (*kert + belől* → *kertből*, *út + reá* → *útra*) vagy adpozitumok keletkezését önálló szókból (névmásból kérdőszó: *Fiú e/z/?* → *Fiú-e?*; névmásból névelő: *az ló 'az a ló'* → *a ló*; határozószóból igekötő: [*valamihez*] *közel megy* → *közelmegy* [*valamihez*], [*valami*] *körül ülnek* → *körülülnek* [*valamit*]) stb. (vö. pl. ASHER i. m. 1481—5, BUSSMANN, HADUMOD szerk., *Lexikon der Sprachwissenschaft*. 2. teljesen átdolgozott kiadás. Stuttgart, 1990. 289—90, ill. KÁROLY SÁNDOR, Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés. In RÁCZ ENDRE — SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Bp., 1980. 153).

A frazeológiai egység (frazéma) fogalmát illetően egy szorosabb, illetve egy tágabb felfogással találkozunk az irodalomban. Én a tágabb értelmezéshez csatlakozom, és elfogadom BURGER — BUHOFFER — SIALM frazeológiai kézikönyvének (*Handbuch der Phraseologie*. Berlin — New York, 1982.) frazéma-definícióját. Ez magyarul így hangzik: Két vagy több szó kapcsolata frazeológiai kapcsolatnak tekinthető, ha (1) a szavak a kapcsolat szintaktikai és szemantikai szabályai alapján nem teljesen magyarázható egységet alkotnak, és ha (2) a szókapcsolat a nyelvközösségben a lexémához hasonlóan használatos. A két kritérium egyoldalú függőségben van egymással: ha (1) érvényes, akkor (2) is, de fordítva nem (vö. i. m. 1).

Mostani elemzésemben azonban nem az összes frazematípust fogom vizsgálni, ugyanis a lexikalizálódás szempontjából lényegesen érdekesebbek az idiomatikus elemek, amelyeknek jelentése nem vezethető le komponenseik jelentésének pusztán összegzéséből. A nem idiomatikus frazeológiai egységeken túl a mondatformájú egységeket is figyelmen kívül hagyom dolgozatomban: köztük ugyan sok van, amely idiomatikus jellegű (pl. *Sok lúd disznót győz*), ám mégis inkább előre gyártott miniszövegeknek lehet őket felfogni,

kü nyelvi egység jön létre, s épp ez a kritérium választja el egymástól a szóértékű szólást a mondatértékű közmondástól. A szólások tekintetében ez igaz is, ám így kirekesztenénk a lexikalizálódásból a közmondások jelentős részét, márpedig köztük is számos áttételes szemantikájú alakulattal lehet találkozni, pl. *Ki korán kel, aranyat lel*; *Sok lúd disznót győz* stb. Ezek a kétségkívül idiomatizálódtak, tehát a lexikalizálódás fenti értelmezésének megfelelő közmondások nem lexémák, hanem helyzetmondatok, de afféle miniszövegekként ezek is a mentális lexikon részei. A két frazematípus közti különbséget nem annyira ebben látom, mint inkább a felhasználhatóságukban: a szólások valóban lexémaszerűen épülnek a szövegbe, míg a közmondások többnyire egy bizonyos szituációhoz kötötten mint kész szövegek hangzanak el.

mintsem lexémaszerű konstrukciónak. Ezeknek többnyire nincs is denotatív jelentésük, hanem inkább csak a használati szabályaik adhatók meg „akkor mondják, ha...” típusú bevezető formulákkal. Esetükben tehát az idiomatikus használat sem annyira a kifejezés belső szemantikai viszonyainak megváltozásából fakad, hanem a szituáció általánosabb értelmezéséből. A *Kéz kezét mos* fordulatot például nem annak a helyzetnek megjelölésére használjuk, amikor valóban az egyik ember megmossa a másik kezét, hanem mikor tarkargatják egymás vétkeit.

Ugyancsak figyelmen kívül hagyom a szóláshasonlatokat és a mondatrész értékű frazémákat, jóllehet köztük is sok olyan példát lehet találni, amelyek idiomatikusak, pl. *szemtelen, mint a piaci légy; alszik, mint a mormota; süket, mint az ágyú*, ill. *kéz alatt, egy füst alatt*). Ezáltal vizsgálatunk tárgyául elsősorban verbális idiomák fognak szolgálni, mint pl. *pálcát tör vki felett, tűzbe teszi a kezét vkiért* stb. (ROZGONYINÉ *szólásglosszé-má-nak* nevezi őket, vö. A szólások grammatikai tulajdonságai: Nyr. 1981: 340.)

A továbbiakban azokat a faktorokat próbálom meg sorra venni és példákkal illusztrálni, amelyek ezekben a lexikális egységekben a jelentésváltozást előidéznek, azaz amelyek lehetővé teszik, hogy ezeket az alakulatokat nem szabad szószerkezetként, hanem szótári egységként, (frazeo)lexémaként fogjuk fel. Példáim jól szemléltetik majd, hogy a frazeológiai egységek lexikalizálódása gyakran nagyon összetett, sokféle okra és paraméterre visszavezethető folyamat. Ennek során a legfőbb szerepet az alaki és a jelentésoldal változásai játsszák. A nem vagy kevéssé idiomatikus (pl. *férjhez megy*) egységeknél inkább csak a szókapcsolat alaki megszilárdulásáról van szó, az idiomatikus egységeknél azonban inkább a jelentés megváltozásáról, de ezt sok esetben kísérheti formai rögzülés is. Szerepük lehet továbbá a folyamatban egyéb tényezőknek is (alogizmusok, unikális komponensek).

II. A lexikalizálódási folyamat tényezői a frazeológiai egységekben

1. A jelentésoldal változásai: a valenciaviszonyok megváltozása (konkrét → absztrakt jelentésfejlődés). — A legtöbb igei idióma szó szerint is értelmezhető, azaz az átvitt jelentésük mellett van konkrét, ún. literális (< lat. *litera* 'betű') jelentésük is (pl. *bedobja a törölközőt vki, megmossa a fejét vkinek vki* stb.). Az esetek többségében valójában éppen ez a konkrét jelentés a kifejezés eredeti értelme, s különböző szemantikai és szintaktikai változások mennek végbe bennük ahhoz, hogy eredeti motívaltságuk a háttérbe szoruljon, s a szókapcsolatból frazeolexéma legyen. A következőkben ezt a — jórészt történeti — folyamatot próbáljuk meg nyomon követni.

Ismeretes, hogy az igei alaptagú idiómák valenciához tartozók. (Erről bővebben írtam egy hosszabb tanulmányomban [FORGÁCS, Frazeológiai egységek és valencia. In BÜKY LÁSZLÓ — MALECZKI MÁRTA szerk., A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei III. Szeged, 7—39], ezért itt most jóval rövidebben térek ki a főbb kérdésekre.) Éppúgy tehát, mint más valenciához tartozók, magukhoz köthetnek bizonyos számú — kötelező és/vagy fakultatív — bővítményt. Ennek megfelelően találni egy, két és három vegyértékű frazeologizmusokat: a) Egy vegyértékűek: *vki nem tesz lakatot a szájára* = megmondja nyíltan a véleményét, *vkinek felkopik az álla* = éheznek, nélkülöz, *vkinek leesik az álla* = csodálkozik. b) Két vegyértékűek: *vki pálcát tör vki felett* = elítél vkit, itélkeznek vki felett, *vki/vmi a malmára hajtja a vizet vkinek* = kedvező helyzetbe hoz vkit, *vki tűzbe teszi a kezét vkiért* = kezeskedik, jótáll vkiért. c) Három vegyértékűek: *vki az orra alá dörgöl vmit vkinek* = szemrehányóan fölemlít vmit vkinek, *vki a szemére hány vmit vkinek* = megmondja vkinek,

hogy rosszallja vmely tettét v. magatartását, *vki kisúrja a szemét vkinek vmivel* = aránytalanul csekély ellenszolgáltatással elégít ki vkit¹.

A három vegyértékű frazémák száma meglehetősen csekély. Ez egyébként érthető is, ha arra gondolunk, hogy az igék többsége is legfeljebb három vegyértékű lehet, a háromnál több vonzattal álló régensek a természetes nyelvek többségében — így a magyarban is — már ritkaságszámba mennek, s a szakirodalomban meglehetősen elterjedt az a vélemény, hogy „négynél több elsődleges (azaz nem szabályalkalmazással hozzáadott [...]) vonzatot kívánó régenssel a természetes nyelvek körében nem is találkozhatunk. A magyarban az adásvételi tranzakciókat jelölő igéket (*elad, megvesz, megrendel, elcserél* stb.) sorolhatjuk a négyvonzatosak közé, az adót, a kapót, az átadottat és az ellenértéket kifejező vonzatokkal” (KOMLÓSY ANDRÁS, *Régensek és vonzatok*. In KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan*. Bp., 1992. 329—30). Ha pedig ez így van, akkor érthető, hogy kevés a három vegyértékű idióma, hiszen a frazéma azzal jön létre, hogy az ige egy vagy több vonzata felszívódik, lexikalizálódik.

A frazémák vonzatmegkötő képessége szempontjából a szókapcsolat e g é s z e rendelkezik valenciával, azaz mondatalkotó képességük tekintetében az ún. külső (*konstrukcióextern*) valencia veendő figyelembe (vö.: BURGER, HARALD, *Idiomatik des Deutschen*. Tübingen, 1973. 34 és k.; HESSKY REGINA, *Verbale Phraseologismen: valenzkonform oder nicht?* In MRAZOVIĆ, P. — TEUBERT, W. szerk., *Valenzen im Kontrast*. Ulrich Engel zum 60. Geburtstag. Heidelberg, 1988. 142 is). Ez annyit jelent, hogy az alaptagjukul (azaz a szerkezet fejként) szolgáló igének az állandósult, tehát a frazémán belüli vonzatai nem tekinthetők a frazéma vonzatának, azaz itt már nem az ige, hanem a frazéma egésze követeli meg bizonyos bővítmények megjelenését a mondatban.

Ugyanakkor azonban az is igaz, hogy a frazémák szabad szókapcsolatokból keletkeznek frazeologizálódási folyamatok eredményeként. Ebből következik, hogy az igei frazémák esetében a szerkezet fejként szolgáló ige saját valenciája befolyással van arra, milyen típusú bővítmények állandósulnak a szerkezetben. Ilyen szempontból beszélhetünk a frazeológiai kapcsolatok belső (*konstrukcióintern*) valenciájáról is, jóllehet a frazéma jelentése szempontjából csak a külső valencia a releváns, hiszen a konstrukcióextern vonzatok azok, melyek szemantikai argumentumokat neveznek meg (vö. KOMLÓSY i. m. 518 is). Érdeemes azonban odafigyelnünk a frazémák belső valenciaviszonyaira is, hiszen ez kihat a külső valenciára: egyrészt a szerkezetben lekötött vonzatok már nem lehetnek külső vonzatok, ebből következően a frazeologizálódási folyamatok részben vonzatszámcsökkenéssel (egyúttal többnyire igenemváltással is) járnak együtt, illetve ha a frazéma ugyanannyi vagy több vegyértékű, mint a fejeül szolgáló ige, akkor a frazémának új bővítményhelyeket kell megnyitnia. A vonzatok lekötődésének azonban nemcsak kvantitatív, hanem kvalitatív következményei is vannak, ugyanis a konstrukcióintern valencia kihatással lehet a felvehető vonzat grammatikai formájára is: ha ugyanis például a frazéma értelmileg, azaz a tematikus szerepek alapján alanyi vonzatot kívánna meg, de az alanyi pozíció a frazémában már lekötődött, akkor csak más esetben állhat a szerkezet szemantikai argumentumát kifejező főnév, pl.

² A fakultatív vonzatok az igei frazémák esetében megfigyeléseim szerint jóval ritkábbak, mint az igék körében. Fakultatív bővítménynek minősíthetők például a következő idiómák zárójeles vonzatai: *vkinek lóg a nyelve (a melegtől, a fűradtságtól)*; *vkinek fülig ér a szája (a boldogságtól, az örömtől)*; *vki megmossa a fejét vkinek (a késésért, a rossz jegyért)*, *vki tömi a fejét (kolbásszal, bablevessel)*.

<i>vki gyorsan, hatékonyan dolgozik</i>	→	<i>vkinek ég a keze alatt a munka</i>
Ágens		Ágens
alany		dativus possessivus alany

A konstrukcióextern bővítmények az ún. szinonim szabad szó szerkezetéhez (vö. KOLDE, GOTTFRIED, Zur Valenz fester verbaler Syntagmen. In LÖFFLER, H. — PESTALOZZI, K. — STERN, M. szerk., Standard und Dialekt. Studien zur gesprochenen und geschriebenen Gegenwartssprache. Festschrift für Heinz Rupp zum 60. Geburtstag. Bern — München, 1979. 78) tartozó bővítményeknek felelnek meg számszerűleg és a tematikus szerepeket illetően is, pl.

<i>Péter megmossa a fejét Károlynak</i>	=	<i>Péter leszidja Károlyt.</i>
Ágens		Ágens
alany	Patiens (tárgy) dat. poss.	Patiens tárgy

Ezután a bevezető után vizsgáljuk most meg a frazeologizálódás folyamatát a jelentés oldaláról. Az idiómák zöme esetében a jelentés konkrét → absztrakt irányú változása következik be, ebben a fő szerepet a metaforizáció játssza.² A jelentés megváltozása elsősorban a szintaktikai és a szemantikai valencia módosulásában érhető tetten, a változásnak különböző fokozatai lehetségesek, a főbb típusokat az alábbiakban próbálom meg bemutatni.

A) A szabad szó szerkezet és az igei alaptagú idióma közötti legkisebb különbség olyan szó szerkezetekben látszik, amelyekben mind a bővítmények száma és formális jegyei, mind pedig a tematikus szerepei csaknem teljesen megegyeznek. Ezekben az esetekben mindössze a bővítmények szemantikai jegyeit tekintve fedezhető fel némi különbség, ez azonban már elegendő ahhoz, hogy a két szó szerkezet ne legyen homonim egymással, és a beszélők számára világos legyen, hogy az idióma esetében átvitt jelentésről van szó. Példával szemléltetve (Anim = animated, azaz 'élő-lény', Hum = human, azaz 'emberi (lény)'):

<i>A vadász a rókát (egy) csapdába csalta.</i>	<i>A vadász a vadorzót csapdába csalta.³</i>
konkrét, +Anim, -Hum	absztrakt: +Anim, +Hum
<i>Zsuzsi az ujsa köré csavarta a zsinaget.</i>	<i>Zsuzsi teljesen az ujsa köré csavarta Pétert.</i>
konkrét: -Anim	absztrakt: +Anim, +Hum

² HORVÁTH KATALIN lektori véleménye szerint kétségtelenül igaz az, hogy az idiomatizálódásban a metaforizálódásnak alapvető szerepe van, de szerinte a szólást alkotó szavakon együttesen megy végbe a jelentésváltozás, és a metaforizálódást minden esetben (így feltehetően a frazeológiai egységek kialakulásánál is) metonimikus jelentésváltozások előzik meg, segítik elő. Ebben ugyan nem vagyok egészen biztos, de kétségtelenül érdemes lesz a későbbiekben a kutatást ebbe az irányba is kiterjeszteni.

³ Itt egy apró morfoszintaktikai különbség is van már a két szerkezet között: a konkrét jelentésben a névelő (a határozott is) természetes módon megjelenhet a szerkezetben, az átvitt értelmű használat esetén viszont elmarad (erről bővebben a II. 2. fejezetben).

A folyamat történeti példákkal is jól szemléltethető. HADROVICS „Magyar frazeológia”-jának. (Bp., 1995.) adatai közül remekül illusztrálja ezt a folyamatot a *helyt ad vminek* szólás kialakulása (i. m. 39). HADROVICS szerint „konkrét élethelyzetben a *helyt ad* valóban azt jelenti, hogy egy ’helyet kiürítenek’, ilyenkor nem fontos kitenni, hogy kinek, minek”. Példái a következők (ezeket HADROVICS nyomán, tehát nem az eredeti forrás helyesírásával idézem; a lelőhelyek rövidítéseinek feloldását l. uo. 15—23): „*Adjatok helyt, adjatok helyt, hagyjátok ide júni ez urakat*” (PéldK. 64); „Im azért jöttünk hozzátok, hogy bennünket megszánjatok, nyugodalmass *helyt adjatok*” (RMDE. 2: 427); „*Ű* (= az Istennek) fényétől az köd elfut, és *helyet ad*” (BalB. és 16. SzK. 2: 426). — A határozós vonzat először a konkrét síkon jelenik meg mint valóságos részeshatározó: „*Adj helyt öregbeknek*” (PéldK. 54); „*És az hol járok, helyt adsz lábamnak*” (RMKT. 17. sz. 6: 52); „*Az új menyasszonynak örömezt helyt adok*” (BalB. és 16. SzK. 1: 417). — Végül a vonzat absztrakt fogalmakra való kiterjesztésével megjelenik a teljesen elvont jelentés: „*Az isteni beszédnek helyt adjon*” (VirgK. 141); „*Adj helyeket az mi imádságainknak*” (BalB. és 16. SzK. 2: 611); „*Csakhogy kérlek, adj helyt most intésemnek!*” (BalB. és 16. SzK. 2: 565) stb.

Véleményem szerint azonban HADROVICS talán nem egészen pontosan írja le a fejlődést: valójában nem arról van szó, hogy egy vonzat nélküli formát felvált egy vonzattal rendelkező, majd annak megváltoznak a szemantikai jegyei. Szerintem inkább úgy áll a dolog, hogy a kifejezésnek létezik egy konkrét és egy absztrakt jelentése. A konkrét jelentésben a vonzat fakultatív, azaz el is maradhat: ilyen esetekkel állunk szemben az első három példában. Az elvont síkon azonban a vonzat kötelezővé válik, egyben szemantikai jegyei is megváltoznak: a szókapcsolat jelentése átsiklik a konkrétól az absztraktra. A frazeologizálódási folyamatot a valenciaviszonyok megváltozásán túl „megfejeji” még a kifejezés morfoflexiók rögzülése is: a korábbi *helyet, helyeket* formák visszaszorulnak, a szólás ma már csak a *helyt ad* formában használatos. Erről azonban a II. 2. fejezetben részletesebben fogok szólni. (Lásd még az *elejét veszi vminek* szólás történeti fejlődését is, ehhez kitűnőek HADROVICS i. m. 35 adatai. Ez — szemben a *helyt ad*-dal — teljesen átmege az absztrakt síkra.)

A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés érdekes példája a következő is. A *vkinek kitelik a becsülete vkinél* szólás jól mutatja, hogy egy-egy szó behelyettesítésével hogyan terjed tovább egy szókapcsolat az eredeti nagyon is jól érzékelhető határon túlra. Itt az eredeti kapcsolat is már bizonyos fokig elvont jelentésű: *kitelik az ideje*. Az általános *idő* helyett állhatott *hónap, esztendő* is, vö. pl. NySz. 3: 530: „*Hawok ha ki telyk, haza bochatyuk*”. Később ezek helyén megjelenhetett az a fogalom is, amelynek idejéről szó van, pl. „*Ez ten dew (!) el mwlwan az adomannak ereye ky telyk*” (azaz megszűnik az érvénye, uo.). Az elvont főnevek a konkrét igét átviszik az elvont síkra. Így kerülhetett a szerkezetbe a *becsület* is. Ezzel a kifejezés jelentése a következőképp módosult: ’vkinek a szemében elveszik a tekintélye’. Ez a változás azonban, úgy tűnik, csak újabb keletű, a NySz.-ban nem található ilyen adatot, HADROVICS is csak Petőfitől idéz ilyen példát (i. m. 62): „*Hogy kitelt a franciáknál A király becsülete, ... felberzenkedett a német*”.

Ezek a jelentésváltozások meglehetősen korrelálnak JACOBSnak a vonzatok rögzülése kapcsán valószínűsített grammatikalizálódási sémájával (erről bővebben — magyar nyelvtörténeti adatokkal is szemléltetve — írtam egy korábbi tanulmányomban: FORGÁCS TAMÁS, Bővítmények grammatikalizálódásának és lexikalizálódásának kérdései az igevalencia szemszögéből. In BÜKY LÁSZLÓ — FORGÁCS TAMÁS szerk., A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Szeged, 1999. 23—44). A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés kísérőjelenségeként itt is megfigyelhető a jelentésspecializálódás, majd többnyire a formai rögzülés is. A kötelezővé válás itt voltaképpen magától értődik, hiszen az illető bővítmény a szólás részévé válva elmaradhatatlan része lesz a konstrukciónak.

Hasonlóan a fentebb idézett *az ujsa köré csavar vkit vki* szóláshoz, valamivel nagyobb már a különbség a szabad szókapcsolat és a frazeológiai egység jelentése között, ha már nemcsak a vonzatok szemantikai jegyei eltérők, hanem a tematikus szerepük is (esetleg ezzel összefüggésben az igenemek tekintetében is felfedezhetők különbségek).

Jól szemlélteti ezt a csoportot a *vki kiszúrja a szemét vkinek vmivel* szókapcsolat. Itt a szólás és a „homonim” (tkp. poliszém)⁴ ige vonzatai formailag azonosak, sőt a tematikus szerepek tekintetében is nagyrészt azonosság van a szabad és az állandósult szókapcsolat között. Ebből fakad, hogy a vonzatok szemantikai szelektációs szabályai is jó-részt megegyeznek. Különbség — első ránézésre — egyedül az Instrumentum szerepű vonzat esetében van:

Péter egy bottal / egy ceruzával kiszúrta Pali(nak a) szemét / a szemét Palinak.

Ágens	Instrumentum	Patiens
+Hum	+konkrét / +hegyes	-Hum

Péter ötszáz forinttal / egy ingyen színházjeggyel szúrta ki a szemét Palinak.

Ágens	Instrumentum	Címzett
+Hum	- konkrét / +kis értékű	+Hum

Míg az Instrumentum vonzatnak a szabad szókapcsolat esetében valamilyen konkrét, ezen belül ’hegyes, szűrős’ szemantikai jeggyel rendelkező tárgynak kell lennie, addig az elvont jelentésű (’aránytalanul csekély ellenszolgáltatást nyújt vkinek’) állandósult szókapcsolat *-VEL* ragos vonzatának a szemantikai jegye egészen más: többnyire elvont jelentésű (vminek az ellenértékeként ugyan elképzelhető konkrét tárgyi juttatás is), ám még fontosabb: legyen egy olyan szemantikai jegye, amely kifejezi, hogy ’a szövegelményből megismert elvégzett teljesítményhez képest jóval kisebb ellenértéket képviselő ellenszolgáltatás’-ról van szó.

Ha jobban megnézzük a két szókapcsolatot, akkor azért látható, hogy valójában ennél többről is szó van: a tematikus szerepek azonossága csak látszólagos, mert a konkrét jelentésű mondat *Patiens* szerepű vonzata az állandósult kapcsolatban elveszti tematikus szerepét, lexikalizálódik, ezáltal pusztán idiómarésszé válik. Ugyanakkor míg az első esetben a három vegyértékű *kiszúr* ige mellett (*Péter [egy szöggel] kiszúrta egy léggömböt*) a dativus possessivus a szerkezetben szereplő *Patiens* (vkinek *a szeme*) vonzataként jelenik meg, addig a második esetben ténylegesen az igei fej dativusi vonzatáról van szó, hiszen itt végül is valamiféle adásvételi tranzakcióval állunk szemben, amelyben *Pali* egyfajta *Címzett* (*Benefaciens*), a *-VEL* ragos vonzat viszont csak látszólag *Instrumentum*, hiszen nem valóságos eszközzel, hanem ellenértékről van szó. A birtokos és a *Címzett* szerepű vonzat különbsége némiképp morfoszintaktikai eltérésekben is megnyilvánul: a szabad szó szerkezetben — éppen mert valójában nem az ige, hanem a *Patiens*

⁴ HORVÁTH KATALIN lektori véleménye szerint a „homonim” ige kifejezés helyett nyugodtan használható volna a poliszém jelző is, hiszen a szókapcsolatok eredeti, konkrét, illetve átvitt, idiomatikus jelentése vagy még nyilvánvaló, vagy feltárható, világossá tehető. Úgy gondolom azonban, hogy az átlagos nyelvhasználó számára a legtöbb esetben egyáltalán nem világos mondjuk a *megmossa a fejét vkinek*, a *kiteszik a szűrét vkinek* vagy például a *résen van* eredeti és mai jelentése közti összefüggés, számára ezek feltehetően inkább a divergens jelentésfejlődésből alakuló homonímia esetei közé tartoznak. Ezért jobbnak tartom az idézőjeles „homonim” jelző használatát.

szerepű bővítmény saját vonzatáról van szó — a *-NEK* ragos bővítmény birtokos jelzői és dativus possessivusi helyzetben egyaránt megjelenhet: *Péter kiszúrta Pali(nak a) szemét egy ceruzával* vagy *Péter kiszúrta a szemét Palinak egy ceruzával*, a frazéma esetében viszont inkább csak a dativusi vonzat lehetséges, bár — éppen mert a szerkezetben a legfontosabb a *-VEL* ragos bővítmény 'csekély értékű dolog' szemantikai jegye — azért a birtokos jelzős megoldás is elképzelhető: *Péter ötszáz forinttal szúrta ki Pali szemét*. Hasonló példák még: *a rövidebbet húzza vki* (Ágens → Patiens) vagy *a felnyílik a szemek vkinek* (Patiens → Experiens) stb.

Ezek a példák is mutatják, milyen szűk az a sáv, ahol a konkrét jelentés átsiklik az absztraktba. Itt ugyanis — jóllehet ugyanúgy valami adásvétel jellegű tranzakcióról van szó, mint a szokásosabb *Péter ötszáz forinttal szúrta ki a szemét Palinak* formában — nem jelenik meg dativusi vonzat a frazéma mellett, holott a szerkezet jelentésében benne van, hogy 'Péter vmiért ötszáz forintot adott Palinak'. A két szerkezet éppen ebből fakadóan néha valóban homonim is lehet, s csak a kontextus dönti el, hogy a konkrét vagy az átvitt jelentéssel van-e dolgunk, pl. *Péter egy ceruzával szúrta ki a szemét Palinak*. Ebben a példában a *ceruza* konkrét Instrumentum is lehet, de ugyanúgy lehet valamilyen teljesítmény ellenértéke. Ugyanakkor mégiscsak marad valamennyi morfoszintaktikai különbség a két szerkezet között, de ez csak bizonyos szórendi pozíciók mellett látszik. Míg ugyanis a szabad szó szerkezet esetén az igekötő az ige előtt vagy után is állhat, az állandósult szókapcsolatban inkább csak az ige utáni pozícióban képzelhető el, nem érzem egészen jónak azokat a mondatokat, hogy *?Péter kiszúrta ötszáz forinttal a szemét Palinak* vagy *?Palinak a szemét ötszáz forinttal kiszúrta Péter*. Ugyanakkor erős emocionális töltés mellett még ez a megoldás is elképzelhető: *Ötszáz forinttal kiszúrná Pali szemét?* (Vö. még KOMLÓSY i. m. 493 is.)

B) Az eddigieknél jóval szembeötlőbbek a valenciakülönbségek az idiómák és a „homonim” szabad szókapcsolatok között azokban az esetekben, amelyekben a *valenciaviszonyok különbsége a felszíni struktúrában is jelentkezik*. Ilyenkor két típus lehetséges:

a) A frazéma és a szabad szókapcsolat eltérő számú vonzathellyel rendelkezik. — Ez nem csupán a frazeológiai kapcsolatokra jellemző, „magányos” igék esetében jelentkezhet. Az átvitt jelentés ugyanis megkövetelheti bizonyos bővítmények kötelező megjelenését vagy elmaradását. Az első típus többféleképpen is megvalósulhat. Az egyik lehetőség, hogy egy ige konkrét és absztrakt jelentéséhez eltérő számú vonzathely rendelődik, pl. *vmi bedől — vki bedől vkinek/vminek*:

Bedől a ház fala.

—

Péter bedől a csaló ígéreteinek.

Az is előfordulhat azonban, hogy egy olyan bővítmény, amely a konkrét értelemben csupán fakultatívan jelenik meg, az átvitt használatban kötelezővé „avanzsál”, pl. *K o n k r é t : Péter bent van a fürdőszobában, nem tud kijönni [onnan]*. *A b s z t r a k t : Péternek kevés a zsebpénze, nem tud kijönni belőle. Péter utálja a főnökét, nem tud kijönni vele*. Néha ennek a fordítottjával is találkozunk: éppen az átvitt értelem követeli meg bizonyos bővítmények elmaradását, pl. *rajzol* 'papírra ábrát v. képet feljegyez → zsebmetszéssel foglalkozik', *lapátol* 'lapáttal dolgozik → jó benyomást igyekszik kelteni a főnökeinél', *olajoz* 'jobb kenést biztosít vmilyen alkatrésznek → (szeszest italt) iszik'.

b) A szabad szókapcsolat és a frazéma bővítményeinek száma megegyezik, de azok formailag különbözők. Ez az egyezés természetesen csak a felszínen van meg, mivel az ige esetében mindegyik vonzathelyet valódi bővítményekkel töltjük ki, míg a frazeológiai egység esetében csak a konstrukcióextern bővítmények helyére kerülhetnek valódi vonzatok.

1. Az első típus egyik változata az, amikor szabad határozók (fakultatív vagy kötelező) vonzattá válnak, esetleg fakultatív bővítmények kötelezővé lépnek elő. Különösen gyakori ez olyan frazémák esetében, amelyek az állandósulás során rögzült bővítményük helyébe egy új, az elvont jelentés által megkívánt bővítményhelyet nyitnak meg, pl.

<i>Péter / a kutya lassan a kerítéshez jött.</i>	<i>Péter lassan tisztába jött a helyzetével.</i>
+Anim	+konkrét
Ágens	Direkcionális
+Hum	+absztrakt
Experiens	Téma

Amint látható, ebben a példában egyaránt megváltozik az alany tematikai szerepe és szemantikai szelekciója: a konkrét jelentésű szabad szókapcsolat Ágens helyett a frazémában Experiens szerepű bővítmény áll alanyként, emellett a mindössze +Anim ('élő') megkötést tartalmazó szemantikai szelekciós jegy leszűkül +Hum jegyre, azaz 'állat' (+Anim) jegyű alanya már nem lehet a frazémának (legfeljebb egy antropomorfizált lehetséges világban, pl. egy mesében). A lokális vonzat lexikalizálódott a frazémában, de nem az eredeti konkrét, hanem elvont jelentésben (*tisztába*), végül pedig az új jelentés ('vki megért, fölfog vmit') által megkívánt másik argumentumhelyre belép egy elvont jelentésű bővítmény (*vmivel*):

Hasonló példa a *pofüra esik (vmivel) vki* vagy a *jégre visz (vmivel) vkit vki* szókapcsolat is:

<i>Péter megbotlott az udvaron, és pofüra esett.</i>	<i>Péter (jól) pofüra esett azzal a <u>tervével</u>, hogy nagybátyja autójával megy Ausztriába: kiderült ugyanis, hogy a kocsinak lejárt a műszakja.</i>
<i>A nagy hidegben befagyott a falun átfolyó patak, Karcsi ki is vitte öccsét a jégre.</i>	<i>Karcsi a <u>vállalkozásával</u> igencsak jégre vitte az öccsét: most mindketten nyögik az adósságot.⁵</i>

Szép történeti példája ennek az átalakulásnak a *számot vet vmivel* szólás alakulása. Mint HADROVICS (i. m. 1995. 40) írja: „ennek a szókapcsolatnak eredeti jelentése az volt, amit a tagjai jelentéséből várunk, azaz 'számokat ide-oda vet, rakosgat'. O. NAGY GÁBOR (MiFT⁵. 425) nagyon szemléletesen írja le, hogy régen a számjegyeket nem ismerő emberek az egyszerű számtani műveleteket számoló táblán vagy az asztalon apró kavicsok, pénzdarabok stb. segítségével, ezek ide-oda rakosgatásával végezték. Ez valóban *számvetés* volt a szó igazi értelmében, jelentése pedig egyszerűen a mai *számol*, *számolás*, *számít*, *számítás* fogalmának felelt meg. Az így kialakult szoros kapcsolat állhatott magában, de maga mellé vehette a *vkivel*, *vmivel* vonzattal, és ilyenkor jelentése a mai 'elszámol' mellett 'vkivel, vmivel leszámol', 'vkit, vmit elhagy', 'vkivel, vmivel szakít', 'vkitől, vmitől megválnak' is lehetett". Jól szemléltetik a folyamatot a következő példák: „Hogyha jól *számot vetünk*, Még mi vámat több embertől vehetünk” (RMDE. 2 :444); „[Hány hajszál, gyapjú, serte van emberen állaton?] Mondd meg, ha tudhatod, *számot vetvén* köztök” (RMKT. 17. sz. 9: 327).

⁵ Itt azért már több különbség is található: míg az elvont jelentés esetén a bővítmény csak az ige előtt állhat, s nem kaphat névelőt, addig a konkrét értelemben fordított szórend is lehetséges, sőt igeekötővel is állhat az ige (l. a II. 2. fejezetet is).

A következő példában már kötelező a *-VEL* ragos vonzat, de egyelőre még konkrét értelmű ('elszámol vkivel'): „Talám (!) neki adós lehetsz, ... Végső számot *vele* vethetsz, Mind egy fillérig megfizetsz” (RMKT. 17. sz. 10: 223).

Mivel a pénzügyi elszámolás eredménye gyakran a szakítás, az pedig végződhetett veszekedéssel, esetleg verekedéssel is, az elszámolás nemritkán a 'leszámolás' jellegét is ölthette. Itt már a kifejezés értelme egyre inkább az elvont síkra tolik, *-VEL* ragos vonzata is társhatározóból a tárgy (Patiens) jellegét kezdi ölteni: „[A bevonuló törökök megverték az ispánt] De hamar *ő véle számot is vetének*, Egy darab som pálcát hátára tevének” (RMKT 17. sz. 11: 370); „Hogy Döbrögi meg ne csalódna, ... már egyszer *vele számot kellene vetni*” (Fazekas 1: 167);

Végül a vonzat teljesen átsiklik az elvont síkra (a +Hum szemantikai jegyű vonzata –Anim jegyű lesz), ezzel a kifejezés 'leszámol, elszámol vmivel' értelművé válik: „*Vessek számot sok keserű bajommal*” (Petőfi 1: 373); „Hősi pálya, hősi pálya, Gyöngy élet, Szégyen rám, hogy *számot vetek Tevéled*” (Petőfi 2: 239). (Hasonló jelentésfejlődésre láttunk már példát korábban a *helyt ad vminek* szólás történeti példáinak elemzésekor is, csak ott a vonzatszám nem változott.)

2. Az első típus másik megvalósulási formája az, amikor egy a „homonim” ige mellett obligatorikus vagy fakultatív bővítőmenny megjelenése a frazeológiai egység mellett nem lehetséges, különben ugyanis visszasiklik a kifejezés a konkrét síkra:

Mielőtt elutazott volna, Péter beadta a kulcsot a szomszédba. — konkrét
Mielőtt elutazott volna, Péter beadta a kulcsot. — absztrakt⁶

A 'meghal' jelentésben azonban agrammatikus a következő mondat:

**Senki nem számított rá, hogy Péter hirtelen beadja a kulcsot a szomszédba.*

Ugyanígy járunk, ha a 'feladja a kilátástalan küzdelmet' jelentésű *bedobja a törölközőt* szólás mellé kitesszük a konkrét értelemben teljesen szokványos lokális vonzatot:

*Péter sokáig próbálkozott a feladat megoldásával, de végül **bedobta a törölközőt**.*
Péter sokáig próbálkozott a feladat megoldásával, de végül **bedobta a törölközőt a szennyestartóba.*

b) Ebbe a csoportba olyan eseteket sorolhatunk, amelyek hasonlóak az előző kategóriához, ám bennük a valenciakülönbségek még markánsabbak: itt mind a szabad, mind a kötött szókapcsolatoknak vannak olyan obligatorikus vagy fakultatív vonzataik, amelyek nemcsak tematikus szerepükben, hanem morfológiai megjelenésükben (vonzatforma) is különbözőek, pl.

Péternek (a forró levestől) fáj a foga.

|
+konkrét
Kausator

Péternek özhúsra fáj a foga.

|
+absztrakt
Direkcionális (Objekt)

⁶ Természetesen a két mondat eltérő jelentése az alanyi pozícióban álló bővítőmennyek eltérő tematikus szerepéből (Ágens — Patiens) is következik.

Az oroszlán egy fához **feni a fogát**.+konkrét
LokatívAz oroszlán nyúlhúsra **feni a fogát**.+konkrét
Direkcionális (Objekt)

HADROVICS (i. m. 63) szerint a *fáj a foga vmire* és ennek régi nyelvünkben élő szinonimája (*vásik a foga vmire*) a *feni a fogát vmire* analógiás hatására jöhettek létre.

2. Az alaki oldal változásai: a kifejezések egyes elemeinek állandósulása, illetve a konstrukcióintern bővítmények morfoflexiós rögzülése. — A frazeológiai kapcsolatok lexikalizálódásában és stabilitásában a szintaktikai és/vagy szemantikai valencia, azaz a jelentés megváltozása mellett igen nagy szerepet játszhat a szókapcsolat alaki rögzülése. A formai állandósulás az idiomatikus egységek esetében is fontos lehet, de ott csak kísérőjelensége a jelentésváltozásnak: az eltérő vonzatviszonyok a nyelvhasználók számára úgyis világossá teszik, hogy nem szabad szószerkezettel állnak szemben (l. a korábbi példákat). A nem vagy csak kevéssé idiomatikus egységek esetében azonban az alaki rögzülés fontosabb lehet, hiszen ott többnyire éppen ez az állandósult forma jelzi a szabad szószerkezetektől való különbsézt.

Hangsúlyozni kell természetesen, hogy a formai rögzülésnek is számos fokozata lehet. Az alaki állandósulás egyik megnyilvánulása lehet például az is, hogy a szókapcsolat elemei nem cserélhetők fel szinonimával. A *megmossa a fejét vkinek vki* kifejezésben például, ha azt szabad szószerkezetként fogjuk fel, kicserélhetjük a *fej* lexémát *haj*-ra (*megmossa a haját vkinek*). Az állandósult szókapcsolatban erre nincs mód. Ez a különbség azonban viszonylag csekély, ezért a frazéma és a szabad szókapcsolat bizonyos kontextusokban szinte „homonimának” tekinthető: „Péter már megint csapzottan és koszosan jött haza a játszótérről, úgyhogy alaposan *megmostam a fejét*”. — A lexikon szintjén természetesen nagyobb azért a két forma különbsége, hiszen az átvitt értelmű kifejezés mellett fakultatív vonzatként állhat egy okhatározói bővítmény (pl. *megmostam a fejét a viselkedéséért*), míg a szabad szószerkezet mellett legfeljebb szabad bővítmények állhatnak (pl. hely- vagy célhatározó: *megmostam a kádban a fejét, nehogy összepiszkítsa vele a sapkáját* stb.).

Az állandósulásra is találni szép történeti adatokat, vizsgáljuk meg például a *törbe esik* és a *törbe ejt* kifejezések történeti fejlődését. (Ezúttal nem HADROVICSTól veszem a példákat, hanem a NySz.-ből (3: 763), a rövidítések is a szótárból valók.)

törbe(n) esik: „*Törbe-esni*: induere se in *laqueos” (PPBl.); „Gakorta az madár étket kereswen *törben esik*” (BodC. 2); „Mindün iol veege ezebe, hog embör ysteny iozagnak eel halgatasaeert *esyk* ördögnek *törebe*” (WinklC. 123); „A kic meg akarnac kazdagólni, azoc késértetben, *törben* és soc bolondságos kúvánságokba *esnec*” (Helt: UT. Kk8); „Kelletinel szabadosbul elven az *ördögnecc töriben* ne *essenec*” (Debr: Christ. 33).

törbe(n) akad: „Az ki hazugsagual gyűyt marhat, meg üressül és az halalnac *türeben akad*” (Born: Evang. IV, 303).

törbe(n) ejt: „*Törbe* ejtöm: illaqueo” (C.); „A madarakat *türben ejti*” (Gora: Jan. 81); „Nehéz ütet mint agh-rókát *törben eiteni*” (Czegl: Japh. 114); „Az emberke meg nem szünic, méglen valahól *törben eyt* és meg ől” (Helt: Mes. 356); „Nem hogy *törben eiczelek* titeket: non ut laqueum vobis injiciam” (Fél: Bibl. II. 37).

tört hány, rak von, vet vkinek/vkire: „Hol s mint lehessen a másoknak *hántt tört* nékire ejteni” (GyöngyD: Char. 401); „*Tört hányó* titok” (Fal: Jegyz. 936); „A madarász *rak törtök*et, mellyekkel a madarak magokat fel-akasztyák és megfojtyák” (Com: Orb. 105); „Az emberke meg haraguéc az oroszlánra és sok fele *töreket*

kezde *vetni* az ősuenneken” (Helt: Mes. 355); „*Tőröket vona, vete* öneki, hog öneki vey lenne” (TelC. 68); „Az hitetlenőc *tűrekőt vettőtec* énnem” (Szék: Zsolt. 129); „Ezek Ngtokra elég *tört vetettek*” (TörtT². 1.95).

A fenti példák nagyon szemléletesen tárják elénk a frazeologizálódási folyamat összetettségét. Egyrészt jól tükrözik, hogy korábban sokkal bővebb volt a vonatkozó kifejezések köre: a mediális értelmű *törbe esik* mellett volt *törbe akad* is, a tranzitív *törbe ejt* mellett pedig *tört hány, rak, von, vet vkinek* is. (Mindennek oka feltehetően a vadfogó eszközök készítésének változatos módja: a *tört von* kifejezés nyilván a kifeszített, esetleg ragadós anyaggal bevont kötélre, zsinigre vonatkozhat — vö. *lépre megy/csal* —, a *tört vet* feltehetően valamilyen felállított csapdaféleségre stb.) Emellett pedig a vonzat morfoflexióis formája is ingadozott: a *törbe esik* változat az illativusi ragos forma mellett inessivusi raggal is előfordul (*törben esik, akad*), ugyanennek a kifejezésnek léteznek változatai a birtokviszony kifejezésével is (*vkinek/vminek a törébe(n) esik*), a tranzitív értelmű kifejezésekben pedig gyakori a többes számú forma (*tőröket von, vet*). A példából egyrészt kitűnően nyomon követhető tehát a konkrét → absztrakt jelentésfejlődés, amely a valenciaviszonyok megváltozásában is látszik (ebben az esetben a bővítmények szemantikai markereinek megváltozásában ölt testet: –Hum → +Hum). Példánk azonban jól mutatja, hogy az egyes kifejezésekre jellemző viszonylagos szerkezeti állandóság is gyakran egy fejlődési folyamat eredményeképp alakul ki. Látható, hogy ez a folyamat igen összetett lehet: itt szerepet játszik, hogy a kifejezés fejéül szolgáló ige szinonim párokkal való felcserélhetősége megszűnik (*tört hány, rak, von, vet vkinek* → *tört vet vkinek*), de szerepe lehet bizonyos morfoflexióis rögzülésnek is (itt erre több példa is van: a többes számú formák eltűnésével állandósul az egyes számú változat (*tőröket vet* → *tört vet*); a *törben(n) esik* forma esetében az inessivusi formát teljesen kiszorítja a *törbe* változat, illetve a birtokviszonyt is kifejező formák háttérbe szorulnak, majd eltűnnek).

A morfoflexióis rögzülésnek számos más típusa is van, ezért a továbbiakban nem a kifejezés egyes elemeinek állandósulásával foglalkozom, hanem inkább azokkal a folyamatokkal, amelyek során olyan morfoflexióis változások történnek, amelyek a nyelvhasználók számára világos fogódzókat adnak szabad és állandósult szószerkezetek egyértelmű megkülönböztetéséhez.

A) A morfoflexióis rögzülés egyik legegyszerűbb, egyúttal talán leggyakoribb megnyilvánulási formája, amikor a szabad szószerkezetben használható névelő az állandósult kifejezésben nem fordulhat elő, pl.

Péter a lapátra tette a kutyapiskot. → *Péter lapátra tette egyik beosztottját.*

A varga a bőröket a cserben hagyta. → *A varga a segédjét cserbenhagyta.*⁷

B) A névelőhasználati eltéréseknek szerepük van a következő csoport létrejöttében is, de itt ennél fontosabb a birtokviszony felbomlása az állandósult szerkezetben. A névelőhasználat különbsége itt valójában csak természetes kísérőjelensége a folyamatnak, hiszen a birtokos személyjeles formák előtt a magyarban

⁷ Valójában mindkét esetben további aspektusai is vannak a szabad szószerkezet és a frazéma különbségének: a szabad szószerkezetben ugyanis kaphat igekötőt is az ige, s fordított szórenddel is állhat: *rátette a lapátra*, ill. *benne hagyta a cserben*. A névelőhasználati anomáliák egyébként más nyelvekben is fontosak lehetnek a szabad és az állandósult szószerkezet megkülönböztetésében, vö. pl. ném. *auf Draht sein* 'résen van, ill. a helyzet magaslatán áll', *Hals über Kopf* 'hanyatt-homlok' stb.

— szövegtani határozottságukból következően — határozott névelőnek kell állnia. Ha tehát megszűnik a birtokviszony, akkor határozatlanná válik az illető főnév, érthető tehát a névelő elmaradása.

HADROVICS (i. m. 35—6) szerint ebben a fejlődési típusban „a birtokviszonytól való megszabadulás, és ezáltal az egyediből az általánosba való átváltás lesz a fejlődés igazi fordulója, és ez lesz majd az új jelentésárnyalat alapja is”. Lássunk erre néhány példát!

a) A *fogad*, *megfogad* igék mellett korábban más tárgyi bővítmények is gyakoriak voltak, pl. „*megfogadák az ű beszédét*” (JordK.); „*megfogadá tanácsát*” (ÉrdyK.); „*fogadjad az ő intését*” (CornK.); „*fogadnák mindenben ő parancsolását*” (Tinódi).

Különösen gyakorinak számított azonban az ilyen kapcsolatok között a *vkinek a szavát fogadja* kifejezés. Ennek számtalan példájában megfigyelhető viszont a birtokviszony felbomlása a szerkezetben, azaz a következő fejlődési folyamat:

vkinek (a) szavát fogadja → *szót fogad vkinek*

„ha ez előtt nem *fogadód az én szómat*, avagy csak must *fogadnád immár*” (MNy. 1959: 360); „im [*apám*] *szavát nem fogattam*, és mint jártam?” (HeltFab. Z8); „Monda az császár [a feleségének]: *fogadom az te szódat*” (Ponc. 94—5); „de ha az *hercegnek fogadják szavát*, alkuvásra megyen az dolog” (Szam. 185); de: „En azt mondom, *fogadj szót*, engedj én tanácsomnak” (SándK. 28); „[a béka] akkoron sem *fogada szót*” (PestiFab. 32. sz.); „bódogok leszte, ha *szót fogadtok*” (KerGyül. 44).

Amint arra HADROVICS is rámutat, azzal, hogy a kifejezésben megszűnt a birtokviszony, egészen új státust kapott, egyben elszakadt korábbi társaitól. Míg ugyanis azok máig megőrizték a birtokviszonyt (azaz nem jöttek létre **beszédet*, **tanácsot*, **intést*, **parancsolat fogad* szerkezetek), a *szót fogad* esetében megtörtént ez a formai rögzülés. Ez az elszigetelődés egyúttal a jelentés árnyalati módosulását is magával hozta: „az alkalmi esemény, történés átváltott állandó jellemvonássá, és az 'engedelmes', ill. tagadólag az 'engedetlen' melléknévvél lett egyjelentésű: »A mai gyerekek egyáltalán *nem fogadnak szót*« (közny). A kapcsolat tehát szólássá vált” (i. m. 36).

b) Hasonló folyamat ment végbe a következő kifejezésben is (vö. HADROVICS i. m. 1995. 38—9):

vkinek (a) gondját viseli → *gondot visel vkire*

„nektök ajánlom az én édes anyámat, én érottem *viseljétek gondját*” (WeszprK. 43); „A fabula inti a *szüléket*, hogy idején *gondját viseljék az ő magzatjoknak*” (HeltFab. Fa); „könyörgünk ... hogy te *viseljed minden gondainkot*” (KerGyül. 18). (Az utóbbi példában a jelző is mutatja, mennyire konkrét, személyhez kötött *gond*-ról van szó.)

A birtokviszony felbomlása itt is bekövetkezik, de a kifejezés állandósulása még várat magára: eleinte különbségek vannak még a vonzat formája tekintetében, (-*RA* v. -*RÓL*), illetve a fejként szolgáló ige vonatkozásában is:

1. *gondot visel v. tart vkire, vmire*: „Hiszünk mind egy Istenben, ... ki *reánk olly nagy gondot visel*” (KerGyül. 38); „királyunk lassan *visel gondot ránk*” (MNyTK. 121: 64); „Hogy jobban *viselnének gondot a szegény fogolyra*” (HeltHáló. 206); „*Gondot tartok parancsolatidra*” (RMKT. 17. sz. 6: 282); „Csak az Isten *gondot tartson koronámra*” (BethK. 1: 2).

2. *gondot visel vkiről, vmiről*: *gondot viselj magadról* (HeltHáló. 93); „*viselj gondot nyomorúságunkról*” (KerGyül. 181); „Oh emberi állat, siess és viselj *igen nagy gondot ítélet napjáról*” (KerGyül. 21).

Példáinkból jól látszik, hogy a frazeológiai kapcsolatok kialakulása mennyire lassú és összetett folyamat. Míg ugyanis első és utolsó példánkban a *gond* még önálló főnévként szerepel, így jelzőt (*nagy*) kaphat, a másodikban és a harmadikban „a kapcsolat már összeforrottanak érződik, és így mint egység kapja a *lassan, jobban* határozót” (HADROVICS i. m. 39). A teljes állandósulás azonban még hosszú változási folyamat eredménye: ehhez egyrészt egységesülnie kellett a vonzathasználatnak (*-RA*), valamint el kellett tűnnie a *gondot tart* formának is. (A belső szerkezeti állandósulás viszont nem abszolút kritérium: ma is számos olyan szólásunk van, amelyben akár az igei fej, akár más komponens tekintetében érvényesül valamelyes szinonimika, pl. *tudja/ismeri/érti a dürgést vki, kijön/előjön/előáll a farbával vki, rossz lapra/lóra tesz* stb.).

Valójában persze mindkét esetben többről van szó a pusztá birtokviszony fölbomlásánál. Jobban szemügyre véve ugyanis a dolgot, látható, hogy a szabad és az állandósult szó szerkezet különbsége abban is megmutatkozik, hogy a birtokviszony felbomlásával párhuzamosan az állandósult szókapcsolat egy olyan külső vonzathelyet is megnyit, amivel a szabad szó szerkezet nem rendelkezik. Utóbbiban ugyanis a birtokos jelző pozíciójában van ez bővítmény, míg a frazémában az igei fejnek rendelődik alá (vö. *vkinek a szavát fogadja* → *szót fogad vkinek*).

A birtokviszony felbomlása azonban nem minden esetben jár együtt valamely külső vonzat megjelenésével. HADROVICS anyagában (i. m. 34–9) találunk olyan példákat is, ahol a birtokos nem jelző, hanem dativus possessivus formájában fejeződik ki, ezáltal a birtokviszony ugyan megszűnik, de ennek kísérőjelenségeként csak a dativusi vonzat cserélődik ki egy másik határozói formával, pl. *kedvét keresi vkinek* → *kedvet keres vkinél; számát veszi vkinek/vmire* → *számot vesz vkitől/vkivel; szerét teszi v. ejti vminek* → *szert tesz vmire* stb. Ezek a dativusi formák azonban inkább csak formailag külső vonzatok, szemantikailag birtokos jelzők (*vki kedvét keresi* stb.). Vannak viszont olyan példák is a birtokviszony felbomlására, amelyekben sem birtokos jelző, sem birtoklást kifejező részeshatározó nem található: itt pusztán a birtokviszony eltűnésével van dolgunk, egyéb vonzattváltás nincs. A birtokviszony megszűnése révén azonban a szerkezet névszói része már nem kötődik egy bizonyos személyhez, ezáltal konkrétsága csökken, s a jelentés elmozdul az elvont irányba, pl. *szemét v. szemét veti vkire/vmire* → *szemet vet vkire/vmire; hitét (meg)szegi* → *hitet szeg*.

(Folytatjuk.)

FORGÁCS TAMÁS

Processes of lexicalization and grammaticalization in phraseological units

The aim of this paper is to summarize the most important ways in which phraseological units are created. The author pays special attention to idioms with verbal heads. Most phraseological units are formed from free lexical units through the process of phraseologization. This process can be manifold; however, two main types can be established: change in meaning and change in form. The results of these two types of changes will distinguish phraseological units from free lexical units. Change in meaning — mainly via metaphorization — is attestable in a change in the argument structure of a word. This can mean a change in its semantic argument structure (i.e., in thematic roles) but, on a higher level of lexicalization, free and set phrases might have different arguments both in terms of number and form. Another type of lexicalization is discernible in phraseological units created by formal stabilization. That stabilization can be the result of various changes: either the synonymous variants of earlier phrase components disappear, or a change occurs in the use of articles or possessive markers. A rare type of phraseological units is the group of so called alogisms. These are statements referring to an impossible state of affairs, therefore they

cannot be interpreted literally. On the other hand, as far as form is concerned, phraseological units that contain unique components cannot be mistaken for free lexical units as the former contain elements that — apart from set phrases — never occur in the language.

TAMÁS FORGÁCS